

FORMA DE VIDA I INDUMENTÀRIA TRADICIONAL

SEGLES XIX I PRINCIPIS DEL XX

Marga Montoliu
Fina Nacher
Conxin Cubertorer
Carmen Arnau
Pascual Poy

Treball d'investigació
Assignatura: Participació cultural activa
Segon curs
Curs 2017-2018

FORMA DE VIDA I INDUMENTÀRIA TRADICIONAL

SEGLES XIX I PRINCIPIS DEL XX

SUMARI

MOTIVACIÓ DEL TREBALL

I) CONSIDERACIONS SOBRE LA INDUMENTÀRIA I FORMES DE VIDA

- A) Introducció
- B) La indústria tèxtil:
 - 1. La revolució industrial
 - 2. Els orígens de la industrialització valenciana. La indústria tèxtil
- C) Vida i indumentària tradicional a les comarques de Castelló

II) LA INDUMENTÀRIA: XIQUETS, DONES I HOMENS

- A) Testimoni de Pablo Carsi
- B) La roba infantil
- C) La roba femenina
 - 1. La roba interior de la dona
 - 2. La roba exterior de la dona
 - 3. Els complements
- D) La roba masculina
 - 1. La roba interior masculina
 - 2. La roba exterior masculina
 - 3. Els complements

CONCLUSIONS

BIBLIOGRAFIA

FORMA DE VIDA I INDUMENTÀRIA TRADICIONAL

SEGLES XIX I PRINCIPIS DEL XX

MOTIVACIÓ DEL TREBALL

El grup que es va formar per a fer el treball està integrat per

- Marga Montoliu.
- Fina Nacher
- Conxin Cubertorer
- Carmen Arnau
- Pascual Poy

Després de diverses reunions en les que vam tractar quin treball podríem abordar, vam decidir estudiar i analitzar les formes de vida, i per mitjà de la vestimenta aproximar-nos al món dels nostres avantpassats més propers. És un món que ens interessa per investigar com vivien els nostres avis i besavis. Tractem els segles XIX i principis del XX.

Per tant en aquest treball volem tractar qüestions com:

- El desenvolupament de la indústria valenciana del sector tèxtil de l'època
- L'aproximació a la forma de vida dels nostres avantpassats recents
- L'anàlisi de la forma de vestir segons:
 - o *L'època històrica*
 - o *La classe social*
 - o *El tipus de teixit en què es confeccionava.*
 - o *La indústria tèxtil valenciana.*
 - o *L'època històrica.*
 - o *Edat i sexe.*
 - o *La feina o funció que realitzava.*
 - o *I fins i tot la seua forma de pensar, els seus gustos, etc.*

Volem agrair a aquelles persones i institucions que ens han ajudat a confeccionar-lo i a orientar-nos, entre elles citem les aportacions fonamentals dels treballs de Paquita Roca, Juan Vicente Sempere, l'Arxiu de la Diputació de Castelló. l'Arxiu Municipal de Vila-real, el museu Etnogràfic de Vila-real, l'exposició de la Casa Abadia en Vilanova d'Alcolea També agraïm l'ajuda en quant a l'orientació i correcció de la nostra tutora Mònica Sales i la nostra Coordinadora Pilar Escuder

I) CONSIDERACIONS SOBRE LA INDUMENTÀRIA I FORMES DE VIDA

A) INTRODUCCIÓ

Quan totes les dies ens alcem del llit, una de les primeres coses que solem fer es vestir-nos. La roba que ens posarem depèn de l'època de l'any, de la climatologia, del que anem a fer eixe dia (treballar, anar a la platja, fer esport, anar a un acte solemne com potser una boda, etc.). també ens mostra la nostra capacitat adquisitiva, els nostres gustos, és a dir, reflecteix un poc la nostra forma de ser i de viure.

Abans es diferenciaven clarament les classes socials per la seua forma de vestir. En l'actualitat podem parlar d'una "democratització" de la indumentària: tothom pot anar abillat amb els mateixos models de vestits. La diferència entre una classe social o altra està marcada per la qualitat de la roba, el seu patronatge i la costura, tipus de teixits. A principis de segle XX els més rics utilitzaven sedes, llanes i lli; la resta el cànem, la llana i el cotó.

En este treball tractarem, no sobre la indumentària actual, sinó sobre la indumentària tradicional corresponent al segle XIX i principis del segle XX. És aquella roba que utilitzaren els nostres avantpassats més immediats i la seua idiosincràsia –avis i besavis-. S'estudia i analitza com reflecteix la seua forma de viure, les relacions entre els grups humans i les influències mútues, la lentitud o rapidesa dels canvis socials segons els estaments, sobre el paper de la dona en les economies domèstiques, etc.

Per tant, les mirades que es poden adreçar a la indumentària són moltes i molt diverses com :

- Estudiar la roba com a objecte de valor i de transmissió patrimonial.
- Reconèixer la diversitat i procedència dels teixits –industrials o casolans, autòctons o estrangers.
- Intentar esbrinar les influències entre els gustos dels aristòcrates i l'alta burgesia en la roba popular i a l'inrevés.
- Identificar els trets més característics d'una determinada zona geogràfica.
- Caracteritzar el paper de les dones en la confecció, ornamentació i transmissió de les peces de roba i, de manera especial, dels models de peces que han perdurat al llarg del temps gràcies a la mà femenina.

Cal diferenciar entre el vestit típic i el vestit tradicional.

El vestit típic es construeix des de l'època romàntica (primera meitat del segle XIX) en la qual els primers nacionalismes evoquen una imatge idíl·lica de la vida en el camp i de la diferència entre una terra i una altra. Això augmenta les diferències de gran manera els vestits de cada província, de cada comarca o de cada poble. No es tracta d'una manera de vestir popular, ni tradicional, es tracta d'una esquematització de la roba que origina tota una sèrie de peces de vestir que, a més, es guarden als baguls familiars i es mesclen amb les peces d'indumentària del dia a dia de les famílies.

Però la varietat del vestit humà es deu a factors econòmics, socials, climàtics, professionals, etc., més que no a la procedència geogràfica de les persones, malgrat que determinats elements ornamentals i de complement sí que solen caracteritzar algunes comarques pel fet que els costums i els gustos es transmeten al sí de les famílies i entre les persones d'àmbits molt propers.

Front a un vestit típic fossilitzat, la indumentària popular ha estat canviant al llarg del temps adaptant-se a les necessitats humanes i als estils de vida al llarg dels segles.

Però no s'ha d'oblidar que el vestit humà ha realitzat i realitza una altra funció: embellir les persones i destacar les parts del cos que hom considera atractives en cada moment de la història, la qual cosa origina les modes.

Les classe socials altes, nobles i burgesos, segueien les modes que venien de França i d'Anglaterra principalment. Els canvis en la indumentària d'estes classes podien tenir certa influència en la manera de vestir popular, malgrat que només afectés determinats trets ornamentals, ja que l'estructura bàsica de les peces no es veien alterades en el vestit popular durant molts anys.

L'únic fet que marca un canvi substancial en la manera de vestir de les classes populars és el procés d'industrialització del tèxtil que s'escau al llarg del segle XIX. La major disposició de teixits –abans artesanals i moltes vegades casolans- juntament amb la presència del ferrocarril, que provoca una major difusió de les modes estrangeres, fa que la manera de vestir popular s'unifique, es faça internacional, tal com ocorria en temps anteriors amb la noblesa i la burgesia que ja es podia considerar que vestien indumentària internacional.

Més tard, ja en segle XX, la diferència entre el vestit típic i popular s'agreuja quan comença a patir les evolucions de la roba quotidiana: les peces s'allarguen o s'acurten segons les modes, canvien els colors, els complements es carreguen més o menys de brodats, les amplàries sofreixen modificacions, de tal manera que el vestit típic acaba convertit en una disfressa subjecta a tot tipus de modificacions que no tenen sentit en la manera de vestir tradicional.

Per tant hem de distingir coses molt diverses:

- Una cosa és el vestit quotidià de la gent popular i una altra el que vesteixen rics i nobles.
- Una cosa és vestir per a fer feina o per a mudar-se, i més encara, una altra és vestir-se per a cerimònies més rituals.
- Una cosa és el vestit tradicional i una altra el vestit típic que fossilitza determinades maneres arquetípiques.
- Una cosa és el vestit propi de les nostres terres al llarg de la història i fins a les darreries del segle XIX, moment en què la manera de vestir s'internacionalitza totalment.

B) LA INDÚSTRIA TÈXTIL

1. La revolució industrial

Cal començar, per a estudiar i mostrar la indumentària tradicional d'aquesta època, primerament per la indústria tèxtil.

Abans del segle XVIII els teixits es feien als tallers artesanals o a casa. A partir d'aquest segle tot es va accelerar. Primer al Regne Unit i després als diversos països del continent europeu, encara que amb desigual ritme i fortuna, van conèixer un fenomen que marca un abans i un després en la història de la humanitat: la Revolució Industrial. Gràcies a aquest fet, els nivells de vida per a la població en general van progressar de manera considerable. Segons Ernests Reig (catedràtic d'Economia Aplicada de la Universitat de València): el PIB per habitant a l'Europa Occidental va passar a 1,5 % anual quan abans era el 0,2%, la població europea va créixer el doble entre 1800 i 1900. Cal dir que junt a la industrialització va haver una revolució en l'agricultura i en el transport amb l'aparició del ferrocarril.

Es va utilitzar una nova font d'energia: el carbó com a força motriu de les màquines, es van inventar nous artefactes mecànics, sobre tot en la indústria tèxtil, el treball humà es va organitzar d'una altra manera (taylorisme): divisió i especialització del treball, la qual cosa comportà l'augment de la producció, en aquest cas, de teixits. L'estructura social va canviar: la societat estamental anterior va ser suplantada per una societat de classes, on els assalariats, cada vegada més nombrosos, ocuparen un protagonisme essencial al llarg del segle XIX.

El Regne Unit fou el protagonista d'aquests canvis. En el seu interior les indústries tèxtils, i immediatament després les metal·lúrgiques, es convertien en protagonistes de canvis revolucionaris. El teler operat mecànicament, inventat per Edmund Cartwright a finalitats del segle XVIII es va introduir en la indústria cotonera a partir de 1815, i també el teler francès de Jacquard, que s'adaptava a l'energia de vapor i permetia la confecció de teixits cada vegada més complicats. D'aquesta manera, la producció britànica de teles de cotó es va multiplicar per deu entre 1785 i 1820, i encara va tornar a multiplicar-se per cinc entre 1820 i 1850.

En el continent europeu, primer Bèlgica, després França i Alemanya, i després altres països van anar incorporant-se a la industrialització, sempre amb un retard considerable respecte a Gran Bretanya.

Espanya va arribar tard a la primera Revolució Industrial, açò no es va deure al fet que faltaren iniciatives i projectes en èpoques relativament primerenques, sinó al fet que aquests van fracassar o només es van consolidar tardanament. El problema bàsic va consistir en la inadaptació del sistema polític i social a les noves realitats econòmiques plantejades després de la pèrdua de les possessions continentals d'Amèrica.

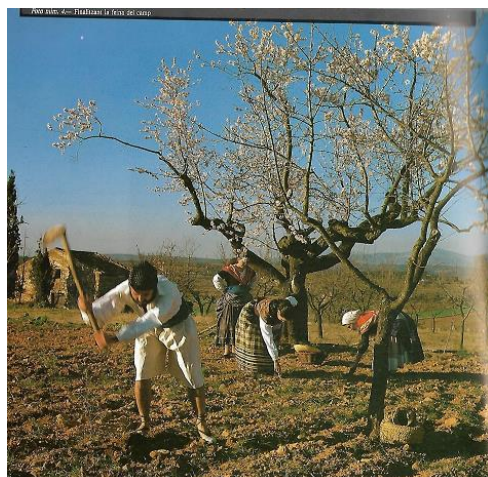
A Espanya, l'èxit de la indústria cotonera, situada majoritàriament a Catalunya, no es va veure acompanyat inicialment d'un auge similar de la producció siderúrgica o de la de béns d'equip, que eren indústries amb majors exigències financeres i tecnològiques.

Al llarg del segle XIX van anar apareixent nuclis industrials rellevants en diferents regions, encara que només a Catalunya i el País Basc puga parlar-se d'un procés generalitzat d'industrialització en dates primerenques.

2. Els orígens de la industrialització valenciana. La indústria tèxtil

Antonio José de Cavanilles escrivia en les Observacions (*Observacions sobre la Història Natural, Geografia, Agricultura, Població i Fruits del Reyno de València* (1795-1797)):

Hay bastante pobreza á pesar de la fertilidad del suelo, efecto de la inmensa población, y de ser dueños de la mayor parte de los campos muchos Señores que no viven en el reyno, como también el gran número de Comunidades religiosas.

Al llarg del segle XVIII les condicions socials del camp valencià, on encara pesava l'opressió feudal sobre les condicions de vida dels camperols i prevalien condicions de fort endarreriment tècnic, havien impedit que es generaren importants excedents agraris disponibles per a ser comercialitzats. La qual cosa comportava que els llauradors, la població majoritària, eren pobres, amb poder adquisitiu escàs. Així no es podia crear un mercat regional per a les manufactures i la seua producció era dispersa amb tècniques tradicionals

En l'Horta de València es concentrava la producció sedera.

En les comarques de l'Alcoià, el Comtat i la Vall d'Albaida predominaven les manufactures de llana i la producció de paper, mentre en nuclis com Crevillent i Elx hi havia una dedicació a un altre tipus de fibres, com l'espart, el cànem i el lli.

Alcoi és l'única localitat que evolucionava primerencament cap a un sistema centralitzat de producció fabril, i encara a mitjan segle XIX les úniques fàbriques, en la plena accepció de la paraula, es troben situades a València, Alcoi, Morella, Sogorb, Ènguera i Ontinyent.

En aquesta primera etapa la inexistència d'una Revolució Industrial és el resultat d'una estructura social anquilosada, d'uns baixos rendiments agraris que limiten les rendes dels qui treballen en el camp, i de manques generalitzades en l'educació de la població i en vies de comunicació que contribuïsquen a articular el mercat.

La situació agrària anirà no obstant açò modificant-se a mesura que avança el segle XIX. La transformació de terres de secà en regadiu, l'ús de la màquina de vapor per a

l'extracció d'aigües subterrànies, la importació de guano per a fertilitzar la terra, l'exportació de vi i cítrics, tots aquests elements sumaran a l'hora de millorar el nivell de vida de la població rural, dotant-la per fi d'una important capacitat de compra de béns industrials, i prompte imprimiran una nova imatge a l'agró valencià.

La sederia valenciana semblava posseir un brillant futur a la fi del segle XVIII, amb 3000 telers en funcionament i potents institucions gremials. En el seu recorregut científic pel Regne de València Antonio José de Cavanilles no deixarà d'anotar en les seues *Observacions* l'espectacle que ofereix la proliferació de moreres:

“forman estas comúnmente filas en las orillas de los campos, y es tanta su multitud, que suministran alimento a los innumerables gusanos que fabrican anualmente millón y medio de libras de seda”

La producció de la seda era molt important abans de la seua crisi a mitjans del segle XIX, tal com ho testifica el següent text

“ La seda era la matèria prima de gran rellevància per la seua indústria a terres valencianes durant el segle XVIII. Foren moltes les comarques que es dedicaren a la producció de la seda, la qual era un dels productes bàsics en l'elaboració de teixits del moment. Durant la primera meitat del segle XVIII, la producció sedera estava estesa per tot el territori valencià, encara que eren pocs els nuclis que tingueren una producció important, sent concretament les comarques de l'Horta i la Ribera Alta i Baixa del Xúquer les que concentraran més de la meitat de la producció de la seda. En canvi, a la segona meitat de dit segle, trobarem un augment productiu que es traslladarà a la zona de la Plana Baixa, la Safor i, sobretot, a la Marina Alta. En moltes ocasions, foren els mateixos cultivadors els que combinaven el cultiu de la morera amb la cria dels cucs de seda i el filat. La producció d'aquesta preuada matèria prima es duia a terme tant per homes com per dones, de les quals les fadrines eren les encarregades de collir les fulles de la morera per alimentar les erugues, vigilar els cucs, preparar els capolls i elaborar les madeixes de seda”.

La seua producció estava sota el control dels comerciants, que proporcionaven els cucs de seda als camperols i arplegaven d'ells la seda filada. El teixit i els acabats s'efectuaven en establiments de la ciutat de València o poblacions veïnes, però la major part de la seda no era teixida en la regió, sinó que s'exportava després d'haver sigut filada i girada pels camperols o els artesans. Va ser l'exigència d'una major qualitat, tant per part dels fabricants de teixits com per part dels exportadors de seda girada, la que va promoure l'aplicació d'innovacions i la mecanització de la filatura i va donar lloc a alguns intents de concentració del filat en factories. En Patraix, en l'actualitat un barri de València, s'instal·là la fàbrica de filats La Battifora, que en mans de Santiago Luis Dupuy de Lome contemplà en 1836 la instal·lació de la primera màquina de vapor d'ús industrial en terres valencianes, portada expressament de París. En 1848 quatre filatures mogudes a vapor produïen el 85% de la producció mecanitzada, que aconseguix les 100.575 lliures de seda, doblant els nivells de producció de només sis anys abans. En canvi el sector del teixit estava molt més fragmentat, i els 1.074 telers existents en aqueixa data es distribuïen en bona mesura en domicilis particulars, amb famílies que treballaven per compte de comerciants. Alguns d'aquests eren grans homes de negocis, com Juan Bautista Romero, membre prominent del Col·legi de l'Art Major de la Seda, i combinaven la producció en tallers propis amb la contractació d'artesans o xicotets fabricadors als quals subministraven crèdit i matèries primeres. Era aquest segment de la sederia, el teixit, el que s'enfrontava amb una forta competència estrangera, aguditzada pel fet de no disposar sempre de fil de la suficient qualitat.

A partir de 1854, una epidèmia del cuc de seda, la *pebrina*, va encarir enormement la matèria primera i va provocar canvis dràstics en la sederia valenciana, en aguditzar els problemes estructurals que aquesta ja patia. Els teixidors artesans, els velluters, que tanta importància havien tingut en la València del segle anterior, quasi van desaparèixer i la majoria dels telers supervivents es van concentrar en fàbriques. Lió i Barcelona es van imposar en la competència. Les filatures van subsistir, encara que amb moltes menys fàbriques, i en el camp la morera va experimentar una radical disminució, a favor d'altres cultius, com els cítrics, que van iniciar llavors la seua expansió pel regadiu valencià. Es va mantenir no obstant açò, i es va perllongar ja entrat el segle XX, un sector industrial de teixits de seda, reduït però eficient, especialitzat en teixits santuaris d'alta qualitat del que encara subsisteixen algunes empreses destacades en l'actualitat.

La crisi de la sederia, el que va poder haver sigut i no va ser el sector motor de la indústria valenciana del segle XIX, no va crear un desert industrial. Al contrari, les estadístiques tributàries mostren que a la fi del segle XIX, el pes de les manufactures industrials de la regió en el conjunt espanyol és ja superior al que representa la població valenciana sobre l'espanyola. Açò no ocorria cinquanta anys abans, i estableix, encara d'una manera poca precisa, un perfil d'especialització industrial que en l'economia espanyola de l'època només posseeixen Catalunya i el País Basc.

La indústria valenciana és aleshores un tipus d'activitat generalment xicoteta, i àmpliament diversificada, tant des d'un punt de vista sectorial com a geogràfic. Alguns dels focus industrials més importants eren els que a continuació es detallen.

A Alcoi, en aquella època la ciutat industrial valenciana per excel·lència, la panyeria de la llana era la principal activitat econòmica en la segona meitat del segle XIX. El nombre d'empreses creixia o es contraïa segons els alts i baixos causats per la conjuntura econòmica, però cada contracció se saldava amb una major capacitat productiva concentrada en un nombre menor de fàbriques. L'especialització s'orientava cap als mercats de menor poder adquisitiu, principalment el d'Andalusia, atès que els mercats que exigien una major qualitat estaven ja ocupats pels fabricants catalans, i la demanda de vestimenta militar per part de l'Exèrcit es va convertir prompte en un dels principals factors de dinamització del sector. Les dècades centrals del segle havien contemplat l'inici de la transició dels fusos manuals als mecànics en la fase de filatura, i la difusió del sistema fabril. La mecanització plena del teixit és més tardana: és en l'última dècada del segle XIX i en la primera del XX, quan es produeix la gran expansió dels teixits amb tecnologia moderna: de 142 telers mecànics en 1890 es passa a 417 en 1911. El focus industrial alcoià no es limitava, amb tot, a la indústria tèxtil, ja que era important la indústria paperera, i de la fabricació industrial de xocolata, de cigarrets

En el plànol de les idees, els fabricants tèxtils d'Alcoi secundaran, especialment a partir de 1877, les posicions, fortament contràries a la rebaixa dels aranzels per a les importacions dels seus productes, que havien adoptat els fabricants catalans. Els industrials alcoians seran, juntament amb els productors d'arròs, un dels bastions més sòlids de les posicions doctrinals proteccionistes, en clar contrast amb els punts de vista lliurecanvistes adoptats pels interessos més vinculats a l'agricultura d'exportació.

Una mica més al Sud, al llarg del Valle del Vinalopó, la disponibilitat de mà d'obra barata, i de matèries primeres, com l'espert, havia estimulat l'artesania local, orientada a la producció d'estores i espartenyas. L'evolució des de l'artesania de l'espartenya a la indústria del calçat es va donar al llarg de l'últim terç del segle XIX, i solien ser petits propietaris agrícoles o comerciants-transportistes que coneixien bé el mercat, localitzat principalment a Madrid i Andalusia, els qui avançaven els petits capitals necessaris per a comprar la matèria primera i contractar als artesans de la sabata. La manufactura va anar desenvolupant-se i concentrant-se en tallers, a favor de certs avanços tècnics, com la introducció de la màquina de cosir 1875, el teler mecànic per a lones i la màquina per a tallar la sola.

A Elx, que havia vist enfonsar-se a partir de 1858 la fabricació de sacs i cordills de cànem, en passar a importar-se jute procedent de l'Índia, els amos dels telers es van plantejar passar a fabricar trena per a espartenyas, i en 1883, les fàbriques empraven ja a 760 treballadors. A Elda un dels pioners de la fabricació de calçat fi és Rafael Romero que aconsegueix guanyar una medalla en l'exposició de calçat de París en 1902 i acaba sent proveïdor de la Casa Real.

A l'altura de 1900 la indústria -no solament tèxtil, sinó de la fusta, ceràmica, etc.- ha quallat ja clarament en la regió.

A la província de Castelló cal mencionar algunes localitats i empreses:

Morella: el referent de la indústria tèxtil de la comarca era la fàbrica de Giner, on es realitzava el procés complet, des de l'obtenció de la llana dels animals fins la confecció de la tela. Va iniciar, probablement, les seues activitats cap a 1870, el període més brillant va ser des de 1870 a 1900. Donava treball a centenars de treballadors, molts dels quals residien en vivendes habilitades en la pròpia fàbrica. En 1917 inicià el declivi i en 1926 es va dissoldre la societat legalment.

A Vila-real va destacar la popular Fàbrica de Marcet:

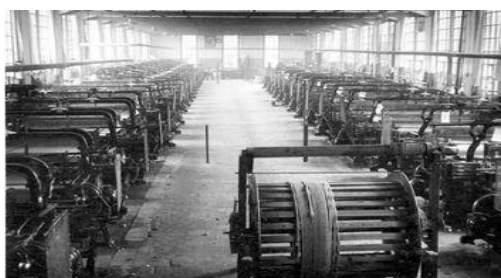
En Miquel Marcet i Poal fou un empresari burgès i carlista procedent de Terrassa especialitzat en indústria tèxtil llanera. Les produccions bàsiques de les seues empreses, eren toques i xals de llana.

Al desembre del 1935 s'inaugurà la nova factoria.. La mort de Miquel Marcet a l'any 1936 situà al cap de l'empresa al seu fill major Ramón Marcet Bellver,

Roba d'abric femenina com ara toques i xals eren en un principi les produccions centrals. Els treballadors s'apropaven al centenar, essent dones en un noranta per cent, tot i que en algun moment el personal empleat se va apropar als 200.

.L'empresa, a més, i d'una manera sistemàtica, donava treball a domicili a una trentena de dones.

El destí de la producció, que als voltants de 1955 es diversifica cap a la confecció de punt i de cotó femenina, era pràcticament l'Espanya occidental més rural i endarrerida: Andalusia, Galícia, Lleó i Castella. El tipus de comerç era majorista

Les matèries primeres, sobre tot el fil d'estam, eren adquirides a Terrassa i Barcelona, El fil regenerat, és a dir, aquell obtingut dels subproductes, provenia de les valls d' Alcoi i molt esporàdicament de la comarca, on molins com el de l'Ermite de la Mare de Déu de Gracia, quan el lloga Pere Orrit, el produïren durant un temps.

El tancament de la fàbrica de Marçet es produí el 1965. Entre les raons cal apuntar les tecnològiques, les financeres i les de competitivitat.

A principis del segle XX la participació valenciana en el total espanyol destaca especialment en la indústria de la fusta i el suro, amb el 18%, paper i arts gràfiques, amb el 14%, química on el 12% i ceràmica i vidre, també amb el 12%. En tèxtils, una participació del 4,4% no sembla a primera vista molt impressionant, però sí ho és quan es té en compte que en aquesta branca de la producció Catalunya representava el 82% del total, per la qual cosa solament Andalusia i el País Valencià tenien un pes específic important en aquest sector, a part del posseït pels fabricants catalans. L'estructura productiva valenciana que, en una data encara primerenca, s'allunya ja del tòpic de la regió exclusivament agrària.

C) VIDA I INDUMENTÀRIA TRADICIONAL A LES COMARQUES DE CASTELLÓ

En aquest apartat es tracta de descriure on i com vivien la gent al segle XIX i principis del XX, així com el tipus de família, les relacions socials i la indumentària sobre tot en les comarques castellonenques.

En primer lloc cal fer una cita de les Observacions de Cavanilles quan diu:

“El idioma general de los pueblos descritos en este segundo libro es el Valenciano, dialecto de la lengua limosina. Es rico, breve, enérgico, suave y armonioso; calidades que se echan de ver ya en las antiguas poesías, ya en otras obras de varia literatura. Aunque el fondo de la lengua sea uno mismo en dichos pueblos, hay no obstante voces propias á alguno de ellos, y el modo de pronunciarla es bastante diverso para conocer si el que habla es del Xuquer, de la huerta de Valencia, ó de la Plana. No hay tanta variedad en el vestido respecto á los labradores, siendo en todos uniforme, y reducido casi á lo necesario. Ordinariamente no gastan mas de camisa, chaleco, y calzoncillos anchos de lienzo del país, más para la decencia, que para el abrigo. Lo templado del clima les ahorra gastos, y les permite poco luxo. Este se ve en las faxas de seda con que floxamente se ciñen el cuerpo, en los pañuelos del cuello, y en las ligas de seda con que sujetan las calcetas sin pie.

Gustan de diversiones, y á estas destinan cada año dos o tres días, empleados en bayles, fiestas de novillos y carreras de caballos. En estos días, en los de boda y otras

funciones solemnes ostentan lujo, se visten de seda, y se desvían algún tanto del traje nacional. Ciñen entonces al cuerpo la casequilla corta, se ponen calzones angostos y medias, correspondiendo á esto los demás adornos, como faja, chaleco, pañuelo, ligas y sombrero. Las mugeres en tales ocasiones se presentan con justillo y guardapiés de seda: reyna suma limpieza en las casa, y alegría en las personas”

El nucli social bàsic d'aquestes terres és la família nuclear extensa. Aquesta té la seua residència, fonamentalment en els masos, les masades o els pobles que, en tot cas, són menuts.

El mas aïllat, o relativament aïllat, constituïa el marc habitual del transcórrer quotidià d'aquestes famílies; per un altre costat els propis pobles no eren tan grans com per a permetre una vida molt diferent de la que es duia als primers. Les poblacions més grans en este període segons el cens de 1857 eren Castelló amb 19.945 hab., Borriana 7.813 hab., Vila-real 10.208 hab. Vinaros amb 9.795 hab.

El mas estava constituït bàsicament per les parts destinades a l'habitatge de les persones (la qual cosa però no exclouïa que alguns animals hi cohabitaren) on hi havia cambres i una habitació en la qual, al voltant de la llar, es feia la vida familiar; com a dependències adossades hi havia un forn, els diferents corrals i una era. No lluny hi quedava, en la major part dels cassos, una font on algunes pedres feien de llavador.

Molt sovint aquestes construccions eren compartides per d'altres famílies del propi mas o dels voltants.

Les cases del poble eren molt similars pel que fa a les necessitats, però distribuïdes de manera diferent ja que, sovint, aquestes podien tindre un o dos pisos. Els corrals estaven situats a la part posterior, la font era de la plaça del poble i el forn del comunal.

Tant en un cas com en l'altre s'ha de dir que els dormitoris eren reduïts de tamany i sovint compartit per moltes persones; en el millor dels cassos un matrimoni dormiria en un fill, però aquest no era el més habitual ja que l'amuntegament era corrent en tot.

Es pot considerar que les condicions higièniques d'aquestes vivendes eren molt poques sinó quasi inexistentes (i tal vegada als masos, precisament per la seua major disponibilitat d'espai eren millors).

L'amuntegament esmentat feia que, qualsevol trencament d'equilibri sanitari o higiènic fóra una autèntica catàstrofe.

En aquest mas o en aquesta casa de poble hi convivien els membres d'una família nuclear extensa. Això en les condicions més favorables ja que en cas de dissort per part d'algun membre propers de la família, no era estrany que la solidaritat funcionara per acollir algun d'aquesta, amb la qual cosa el nombre d'habitants de la casa creixia encara més.

Juntament amb el pare i la mare hi vivien els fills menors d'edat i, de vegades, alguns ja casats, encara que aquests es consideraven allí en període transitori. Igualment hi vivien els pares del matrimoni tant per banda de l'home com de la dona.

El paper que cada un dels membres familiars representava era ben delimitat i resultava difícil trencar les normes reconegudes per tots de manera implícita i explícita. L'edat mitja era relativament baixa en comparança amb l'actual ja que l'expectativa de vida rondava els 40-50 anys. El casament el solien fer les dones al voltant dels 20 anys i els homes un poquet més majors. Molt ràpidament hi arribaven els fills, per regla general nou mesos immediatament després de la boda, i encara que les dones parien molt, també és cert que la mortalitat infantil era elevada i no resultava estrany que en una família morgueren dos i tres fills per terme mig.

Aquestes famílies vivien pràcticament de manera autàrquica. El seu consum era molt reduït i no solament pel que afecta a l'alimentació sinó igualment respecte d'altres productes: la roba, els mobles o les ferramentes, que constituïen molt sovint el seu únic patrimoni, els tenien en número ben escàs.

Respecte als mobles hi havia poca cosa més que alguna màrfega o catre per a dormir, alguns bancs o cadires i una taula de reduïdes dimensions així com la caixa en la qual es posava el millor que la família posseïa. Les ferramentes es reduïen igualment molt, i alguna aixada o corbella o d'altres estris menuts constituïen la totalitat.

Hem dit que cada persona tenia la seua funció específica al sí de la família; els majors havien treballat fins que ja els resultava impossible i ara es feien càrrec dels fills més xicotets. Els ingressos familiars es produïen, en el millor dels cassos, pel treball del jornalero del pare i els possibles treballs casolans o també en el camp de la dona que, a més, s'havia d'encarregar de la criança directa dels fills. Algun tipus de treball artesà, fet fora hores, podia ajudar a incrementar el pressupost.

Tal vegada des d'un punt de vista físic i de medi ambient hi havia una certa diferència entre un masover i un vilatà, però pel que respecta a la seua situació social, al seu estatus, les diversitats eren pràcticament nul·les.

Hem dit que aquesta és una societat fortament religiosa, el que cal afegir ara és que aquesta religiositat té un component popular molt important que es reflexa en moltíssims fets socials. Les festes, pràcticament totes de caire religiós en són un bon exponent; i les festes són, en aquestes societats, una de les dues parts més importants del viure quotidià: l'altra és el treball o, per dir-ho més precisament, el temps dedicat a aquest.

La mobilitat social és molt reduïda, i encara que alguns estaments aconseguïen canviar el seu estatus, aquest no és el cas de la gent treballadora. L'analfabetisme, molt estès en aquest període, el sistema de partits, el caciquisme i les pròpies condicions econòmiques fan de corrent estabilitzador de la societat la qual cosa no impossibilita alguns dels importants canvis que es produeixen però que, per aquestes raons arriben més tard que a d'altres indrets de les terres valencianes.

La família era el centre i dins seu "l'autoritas" paterna no era discutida, al seu costat, l'amor filial i la solidaritat entre i inter familiar eren considerades bàsiques.

Per una altra banda el poble es dividia en rics i pobres. Els primers eren els membres de l'església, els lletrats i, algunes voltes, representants del poder polític més directe; a l'altra banda hi havia els pobres, la gent treballadora, que eren la majoria, constituïen la base demogràfica del país.

La manera de vestir d'un poble és una mostra viva de la seua existència quotidiana.

Per tal de comprendre millor els avantpassats més pròxims (avis i besavis), caldrà fer una aproximació objectiva, al que era la seua vida que se situa al segle XVIII i XIX valencià, al sí d'una família mitja d'un poble ni gran ni menut.

L'anunci del naixement d'una criatura a una casa modesta despertava a un temps, temors i il·lusions. Il·lusions perquè sempre la vinguda d'un fill és motiu de joia, especialment en una època en què les despeses derivades de la seua criança no eren massa quantioses i, al cap i a la fi, era un braç per a treballar i millorar el patrimoni familiar.

Temors, perquè eren molts pocs els nascuts que arribaven a l'edat adulta.

La deficiència alimentació, la falta d'higiene i la medicina, basada més en la màgia i curanderisme que en la ciència, feien que la supervivència del xiquet fóra un event que depenia més de les collites, de la sort i de la protecció dels bons esperits, que dels propis pares. Sobre 20 o 30 % dels nascuts no arribaven a l'any.

Per això junt a la robeta del que anava a nàixer mai no podien faltar els penjollets màgics, els llassos de color per apartar el mal d'ull, les medalles i benediccions i les bossetes plenes d'evangelis o fórmules màgiques, que, posades prop del seu pit, el salvarien com una cuirassa de tants i tants mals com l'amenaçaven.

La roba del xiquet era preparada amb cura tal i com diu un romanç del segle XVIII.

*En sentir-vos prenyadetes,
ans que entreu dins dels set mesos,
us previndreu de carotes,
faixes, bolquers, gamboixes,
pitets, brahes i culeros,
babosalls i vanovetes.*

Totes aquestes robetes de teles fines de fil o cotó que anaven damunt la pell, com la camisa o la xambra i les de roba d'abric que es portaven per fora, com les toques de llana, eren brodades primorosament i guarnides de randes segons la posició econòmica dels pares.

Mentrestant la vida de la futura mare seguia igual, ni tanmateix la roba canviava ja que la possibilitat de cordar-se més fluixament el justillo i gipó i la manera especial de nugar-se les falde permetia que la roba s'adaptara a la nova forma del cos de la dona.

Únicament alguns dels exemplars de les faldes, frunzides al darrere i amb un escorredís en forma de saquet davant, semblen peces específiques per a dones embarassades.

Nascut ja l'infant, la vida continuava amb els seus treballs diaris, incrementats per la presència del nou fill. Si la mare ajudava el seu marit en les feines del camp el xiquet anava amb ella; una manta a terra a recer del vent a l'hivern, i del sol a l'estiu, era el territori propi del xiquet que no caminava. No podien, donades les dures condicions de vida que no els permetia l'accés a allò més elemental, deixar les mares d'ajudar a casa per un fill vingut. I així tenim constància d'accidents produïts per animals que es criaven pròxims als xiquets.

Mentre acomplia els diferents treballs propis del camp, la mare donava de mamar al xiquet. Tampoc no era necessària una peça especial d'indumentària per a aquestes funció ja que el justillo i el gipó solien tindre al seu extrem superior, a l'alçaria dels mugrons, una mena de finestreta que permetien l'amamantament. També en altres ocasions i en l'absència d'aquestes es podia fer treien el pit per l'escot o descordant lleugerament el cosset. Aquest període d'alletament durava molt de temps i era reforçat amb un altre tipus d'alimentació com el pa sucacat amb vi que donava calories als xiquets al temps que els feia estar més tranquils.

Quan es produïa la mort d'un fill, l'ambient de tragèdia que avui comporta era menys acusat; totes les famílies perdien en la seua vida dos o tres fills. Una mostra del talent resignat amb què acceptaven aquesta mort eren els vetlators d'albat que es feien quan es moria un xiquet. Era costum vestir de blanc la criatura, amb una corona de flors igualment blanques amb fulles platejades, i col·locaven el xiquet damunt una tauleta vestida de blanc amb ciris. A la capçalera un cobertor amb la imatge de l'àngel de la guarda. Per la nit veïns i veïnes es vestien amb robes netes i anaven a acompanyar els pares, ocasió que els joves aprofitaven per fer una dansa funerària on l'alegria per tindre un àngel al cel es mesclava amb la tristor de la pèrdua. Era aquesta dansa de vetlatori o martitxol que es feia a la porta de casa. Aquestes estrofes en fan referència:

*Quin goig més gran que ha de tindre
la mare d'aquest xiquet
que se n'ha pujat al cel
i s'ha tornat angelet.*

*La cosa més dolça i fina
més que el millor pensament
a tots els presents mos dol
que estiga de cos present*

A d'altres comarques sense tanta cerimònia ritual, també s'organitzava la vela de l'albat, passant la nit els assistents, acompanyant els pares mentre menjaven pastes i aguardent que la família oferia.

Probablement el que en un principi va nàixer com una acte de consol als pares va esdevindre un sarau on els joves acabaven oblidant el fet que els havia reunit i, tal vegada, aquesta és una de les raons per les quals l'església ho prohibeix fins que poc a poc el costum desapareix.

Si el xiquet superava els anys difícils de la primera infància, entrava en la segona fase de la seua vida: les robes primeres eren substituïdes per d'altres ja semblants a les dels adults, fetes, aquestes ja, pensant en la seua duració tant pel que fa als teixits com al tamany. Apareixen sacsons afegits i diferents modificacions que donen testimoni de la necessitat de fer durar una peça el major temps possible.

Tota la roba que li calia a un xiquet es podia fer a casa ja que les famílies eren autèntics tallers artesanals on, des de les espadnyes fins al llenç, tot es fabricava. Únicament quan es tracta de robes de luxe, poc usuals en els xiquets, la dona acudia als nombrosos artesans del poble o als mercats i a les fires. Cada poble o petita comunitat intentava autoabastir-se d'objectes de primera necessitat que eren elaborats per aquests artesans professionals.

A la vora de la llar i mentre els pares eren al treball, els vells, embolicats amb les mantes contaven les antigues històries i tradicions que arribaven a conformar tot un món pel als xiquets.

Una volta esmorteït el foc els xiquets anaven a dormir; solament la cambra dels pares solia estar moblada amb llit alt de màrtegues i matalassos, en aquesta hi havia també la caixa gran on es guardava la roba. A les altres cambres hi havia poc de mobiliari: catres de fusta o simplement màrtegues de pallarofa per terra.

Unes quantes cadires d'espart o de boga, una taula gran amb ventalles per a les ocasions, la safa de llavar-se i els aparells de cuina, constituïen, generalment, tot el parament de casa.

Moltes eren les feines que una xiqueta ja gran podia realitzar en casa, ja fóra prenent cura dels germans menuts o d'altres xiquets, anar al pou o a la font a buscar aigua, ajudar la mare en la molt àrdua feina de llavar la roba familiar, aprendre a teixir i a apedaçar, pastar junt a la mare i si feia falta, parar compte dels ramats i ajudar en les

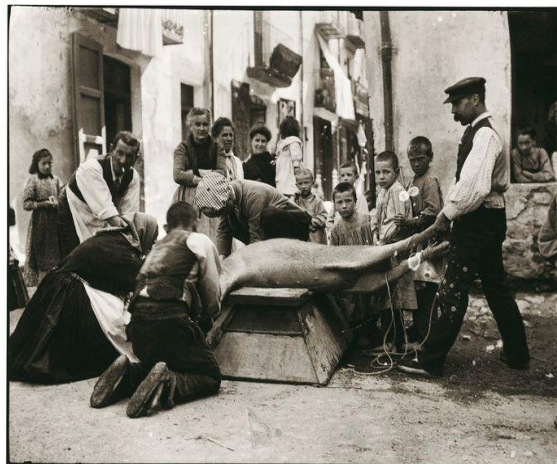
feines del camp molt especialment en temps de collites; època de sega, recollida d'olives, verema, així com la recollida de la fulla de morera, vigilància dels cucs, la preparació dels capolls i l'elaboració de les madeixes de seda que en vendre's a bon preu, serien un refresc econòmic per a la família.

Al temps de la joventut les coses canviaven molt per a la xica jove. Els vestits grollers i poc cuidats que fins aquell moment havia portat, eren substituïts per uns altres de més presència amb els quals esperava cridar l'atenció d'algun jove.

Les robes familiars guardades a la caixa feien aparició els diumenges a missa major o a les festes. També el jove començava a preocupar-se pel seu aspecte exterior. El vell saragüell, company de les hores de treball i la camisa de llenç apedaçada, eren substituïts per robes més noves i llustroses.

Les calces, el jupetí i un bonic mocador de cap així com d'altres complements entre els quals cal citar la navalla, rosaris i relicaris constituïen el seu vestit.

Les festes mai no podien coincidir amb moments de molta feina per això era al remat de cada un dels cicles agrícoles quan el poble les celebrava.

La matança del porc era un dels moments de contacte social més assenyalats, la família i el veïnat es reunien en un dia de festa en què hi havia feina per a tots. La indumentària apropiada per a aquests moments venia condicionada pels treballs que s'havien de fer. Els grans davantals i manegots de les dones, els mocadors al cap, etc. eren peces pròpies d'aquest dia de matança.

Unes altres festes, com Sant Antoni i la Mare de Déu d'Agost a l'estiu, mancaven el final de les collites i en eixos moments la gent aprofitava per a vestir de la millor manera possible i eren els saraus, els dels batejos, bodes, etc. els llocs habituals de reunió on els xics i les xiques es coneixien. Eren els moments propicis per a iniciar el festeig. Quan aquest començava el poble centrava la seua atenció en ells i les llargues xerrades a l'entorn de la llar, sempre eren vigilades pels familiars. Un altre lloc de festeig podia ser a la porta de casa.

El procés de l'aixovar s'accelerava. Aquest havia començat molt de temps abans; era costum que les joves i les seues amigues brodaren a la porta del carrer. També per a la mare s'iniciava un moment de major treball per haver d'organitzar la dot i tractava d'aconseguir els teixits que no es podien confeccionar als telers familiars.

Finalment amb la boda s'acabava el procés de renovació de la roba de la dona i del parament de casa.

Arribat el termini de la vida hi havia una transmissió de béns de pares a fills on la roba era un element important, segons consta als documents testamentaris. Entre aquesta herència cal ressaltar que eren considerats béns totes les propietats, -fins i tot les molt menudes i poc importants per als nostres ulls actuals-, que hi havia a casa, ja que totes eren útils als hereus, des de les camises apedaçades fins a les saies usades, simples mànegues soltes que pertanyien a una peça anterior, un sol peüc, etc.

També es feien constar les eines de treball, objectes de cuina, mobles i tot el que constituïa el patrimoni, ben reduït de la gent treballadora.

Molt diferent seria la vida d'un xiquet o una xiqueta de classe benestant ja que en aquest cas els criats realitzarien les feines més ingrates i pesades i a bon segur que portarien rics teixits i vestits confeccionats a la moda de la ciutat de València.

Però als pobles de les comarques castellonenques eren poques les famílies que per la seua situació social responien a aquestes característiques. Alguns senyors de la burgesia i la noblesa, en el seu afany de diferenciar-se de les classes populars, posaven molt d'èmfasi en portar robes de gran contrast amb les del poble.

II) LA INDUMENTÀRIA: XIQUETS, DONES I HOMENS

A) TESTIMONI DE PABLO CARSI

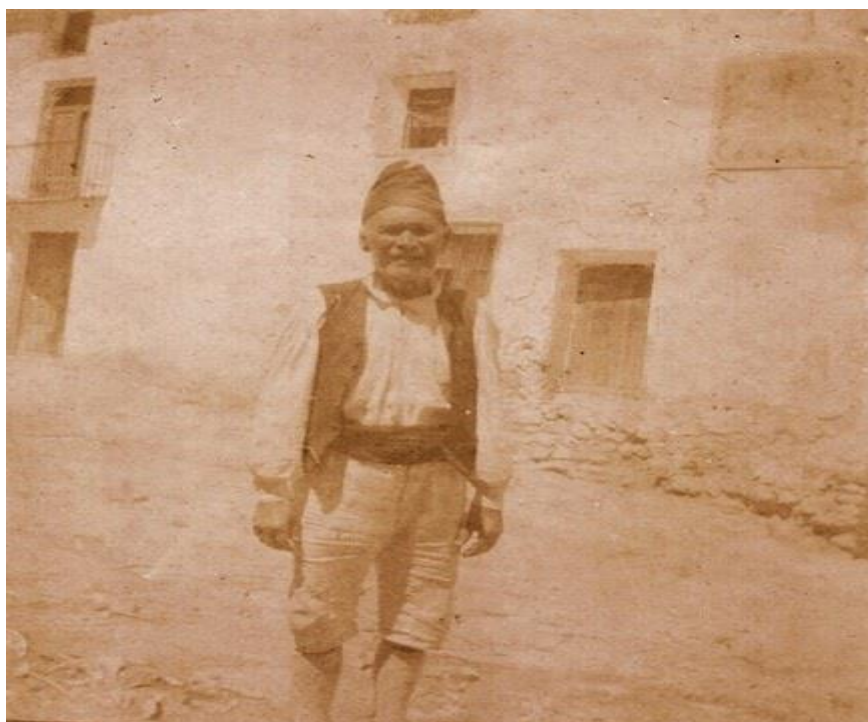
Les dades que ens proporciona Pablo Carsí i Gil, escriptor valencià del segle XIX, en el seu diari "Usos y costumbres de Valencia", són interessants per a entendre la Societat Valenciana d'aquell temps. A la secció de indumentària les dades són curioses, amb observacions viscudes en primera persona.

Reproduïm tal qual amb la sui generis ortografia que ell escrivia:

“Modos de vestir las mujeres. Para salir de casa vasquiña negra de seda, o de lo que podían gastar, pero estrecha y un palmo no llegaba a tierra, de modo que cuando tenían que alargar los pies para pasar alguna balsa, se tenían que levantar un poco la ropa, para poder alargar la pierna, la mantilla negra lo mismo que la basquiña y un pañuelo al cuello, abierto un poco por el pecho y traína muchas cotillas que le abrasaban todo el vientre. Las mujeres que criaban en la cotilla tenían como una ventanilla de la grandaria de un duro atada con dos cintas, y para dar de mamar a sus hijos desliaban la cinta y solo sacaban el mugrón de la teta, y el niño mamaba. En el año 1840 empezaron a conocerse en Valencia los miriñaques. En 1860 los vestidos de las señoras con cola, antes ya los llevaban algunas señoras. En 1848 empezaron los carritos de mano.

Los zapatos tenían una punta larga y de cara estrecha, y un grande tacón de tres dedos de alto y era de madera, forrado de lo mismo del zapato, cuando entraban en casa hacían mucho ruido. Para hacer estos tacones había en Valencia muchas casas de este oficio, que se llamaban tacones. El pelo de la cabeza, o sean los cabellos los traían todos tirados atrás, y hacían de todos una trena, y la asían doblada y atada con un cordón negro, y se llamaba la castaña, no salían de casa sin traer puesta la basquiña. Esta clase de vestir duró hasta el año 1808. Cuando había algún baile en alguna casa, cuando bailaban las mujeres decían los que miraban: Baya el taconeado, y estas meneaban los pies tan aprisa, que movían un ruido muy particular. En siendo de noche ninguna mujer salía sola de casa, como no fuera acompañada por un hombre de casa, y aún de día ninguna doncella salía sola de casa. Estas reglas duraron hasta 1808.

Los hombres. Modos de vestir. Traían o vestían unos calzones hasta la rodilla, y entre las piernas un corte con tres i cuatro botones, esto era para mear. Las medias largas, y las ligas las ataban por encima de las rodillas. Los chalecos cortos y las chaquetas cortas. Los zapatos con punta y una ervilla. El cabello lo mismo que las mujeres, otros que podían gastar más llevaban coleta, atada con cinta negra y larga, y cofia en la cabeza, unos la traían negra, otros roja con una borla atada con un cordón, y montera de terciopelo negro y capa de paño negro, o azul.

Los que podían gastar, llevaban sombrero en tres picos pues no se conocían de otra clase. Capa de chaqueta de tela de seda y lo mismo el chaleco y los calzones, y los botones de las rodillas de plata y los de entrepiernas (o la bragueta que así se llamaba) de lo mismo, y medias de seda blancas y los zapatos con punta y ervillas de plata. Otros que podían gastar más, iban vestidos lo mismo, pero con una larga casaca de seda, y un reloj delante.”

B) LA ROBA INFANTIL

Entenem per indumentària infantil totes aquelles peces de roba i complements que cobreixen el cos del xiquet des del primer moment que ve al món. La protecció del nadó és absolutament necessària i, per això, només nàixer es protegirà el seu cos amb tota mena d'embolcalls.

El cos de l'infant en els primers mesos de vida es cobrirà per: venes o faixetes destinades a millorar la postura, camisetes, faldons i peücs per protegir-lo del fred, picos que arreplegaran les deposicions, pitets per les baves i vomitades, etc

Tenim coneixença de la vestimenta infantil del segle XVI fins al XIX per la documentació dels inventaris dels bens casolans, tant de famílies humils com benestants. Es tracta de cinquanta inventaris corresponents a famílies del Nord dels País Valencià.

Segons estos documents el conjunt de peces per vestir el nadó s'anomenava bolcada i es guardava dins de caixes luxoses en les famílies benestants o en paneres o panerics en famílies modestes. Els tipus de teixits usats per la seua confecció eren el lli, el cotó blanc i el llenç. La vestimenta, que era igual per xiquets i xiquetes fins als sis o set anys, impedia identificar el sexe. El color diferenciat rosa o blau no s'imposarà fins a principis del segle XX.

És de destacar la bolcada del bateig, primer vestit que el nadó portarà per ser presentat a la societat. Serà la peça més luxosa i de major qualitat. Aquest vestit servirà no només per batejar els nadons d'una mateixa casa, sinó que també tindran dret a usar-lo, per raons hereditàries altres membres del clan familiar com consta en els documents abans esmentats. És curiós remarcar que la bolcada del bateig s'anomena diferent segons els distints pobles: sinagües a la Jana, panyal a Canet i Traiguera i buelos a Castelló.

Si parlem de complements en esta primerenca edat ens trobarem amb objectes protectors basats en la superstició de les famílies. Els infants es consideren criatures fràgils, més fàcilment exposades al mal i per això s'intenta protegir-los amb amulets. Els que més es repeteixen són: la campaneta, el lleó, la sirena d'argent, les bossetes i el corall en forma de branqueta o granet amb cadeneta per penjar al coll. També l'Agnus Dei, que, originàriament, era una xicoteta medalla de forma oval, fabricada amb cera blanca procedent dels ciris pasquals de les esglésies de Roma. S'anomenava així per què en una de les dues cares portava esculpida la simbologia del corder de Déu. Es considerava que allunyava el mal d'ulls o qualsevol perill u infermetat al que els xiquets estaven exposats.

A més dels materials esmentats, els inventaris també registren un únic moble per al descans de les criatures: el bres de fusta o de viment que tenia la funció de gronxar per dormir el nadó. També, el parament del bres: dos banovetes, una d'hivern i l'altra d'estiu.

Els xiquets i xiquetes quan comencen a caminar portaran vestits tipus camisola, normalment de cotó, per baix del genoll que feien la funció de guardapols.

Més tard es diferenciaria la vestimenta: els xiquets pantalons curts amb calcetins fins al genoll i les xiquetes, batetes llargues amb calcetins o calces.

A l'arribar a l'adolescència comencen a vestir com els grans tant xiques com xics.

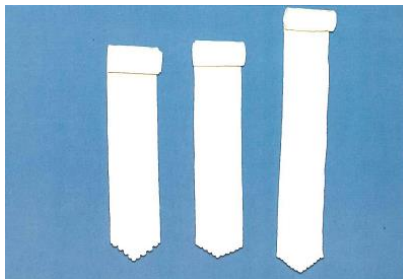
B. 1 Roba interior

B.1.a Pico

Anava en contacte amb la pell. És una peça trapezoïdal per adaptar-se al cos del xiquet. Elaborada en cotó. Servia per arreplegar les deposicions del xiquet.

B.1.b Faixes o benes

La faixa protegia el melic i el ventre. Elaborada amb cotó. Una llaçada subjectava la peça al cos del xiquet.

B.1.c Camiseta

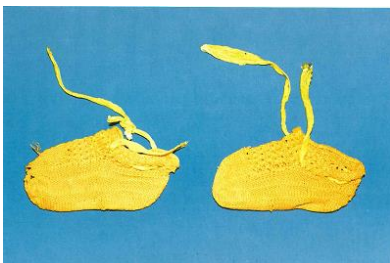

Les camisetes, de cotó, podien ser interiors i exteriors, Amples per evitar oprimir el cos.

B.2 Roba exterior

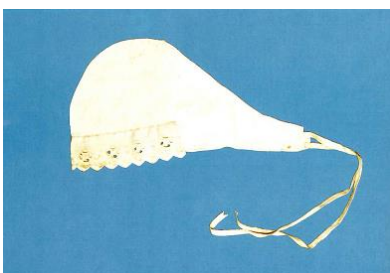
B.2. a Peücs

Els peücs podien ser de colors vius amb subjecció al turmell, confeccionats amb una sola peça. El seu ús acaba quan el nadó comença a caminar.

B.2.b Barret

D'una sola peça, presenta prolongacions laterals amb cintes per subjectar-lo a la mandíbula

B.2.c Faldó

Cobria la meitat interior del cos, subjectant-se a l'abdomen i cobrint més enllà dels peus.

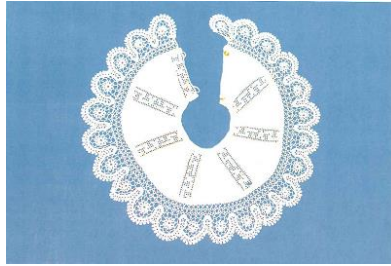
B.2.d Faldó amb cos

Estava realitzat amb tres peces: coll, cos i faldó. El cos sense mànigues, decorat amb randes.

B.2.e Pitet

Pensat per protegir de la humitat de les salives i les babes, adaptat al coll de forma radial.

B.2.f Bolquers o Bolcà

Bolquer amb dues peces confeccionat amb batista, recollit al coll, profusament decorat

B.2.e Vestits de bateig

És el vestit més decorat que servia per batejar. Es distingia per l'abundància de motius decoratius: flors, gregues i pinyes

C) LA ROBA FEMENINA:

C.1 La roba interior de la dona:

Està formada per les següents peces:

C.1.a.- La camisa femenina:

És una peça interior que cobreix des dels muscles, fins a la part inferior del genolls. És la peça que portaven sobre la pell, sense cap altra interior. Servia per a vestir i per a dormir.

Les dones de l'aristocràcia i de les classes riques utilitzaven teixits delicats, com el fil, el cambrai, les holandes o fins i tot la seda.

Les classes populars i camperoles benestants el llenç teixit a casa al qual s'afegien mànigues de fil i de cotó. S'adornaven amb randes fines a les mànigues i els escots.

C.1.b - Els saragüells de dona

S'incorporen a la indumentària a la segona meitat del segle XIX. Abans eren considerats de mal gust o de dur una vida poc edificant.

Són una mena de pantalons oberts pel tir de l'entrecreix, que permet fer les necessitats fisiològiques sense baixar-se'l, i que arriben fins els genolls. A principi del segle XX, es tanca aquest tir i s'acurta la peça, segons la llargària de la roba exterior.

C.1.c.- Les sinagües:

Faldilles interiors, conferides amb teles bastes, en principi, i que realitzaven amb teixits més fins a partir del procés d'industrialització.

Les dones de situació adinerada utilitzaven teixits més fins de fil o llencet de qualitat diversa. El volum desitjat s'obtenia mitjançant artefactes que es portaven per damunt: mirinyacs, tontillos o polissons, segons la moda.

Les classes populars, aconseguien el volum desitjat per la superposició de sinagües. El llenç de casa és el teixit més abundant, amb alguna ornamentació de volants de cotó i dobles, que feien donar consistència a la peça.

A partir de la dècada dels 80, al segle XIX, apareix el pollisson, artefacte que fa créixer el volum del cos femení per darrere, de manera molt exagerada. Això no es trasllada a la indumentària popular, però fa que les sinagües comencen a repartir el vol de manera diferent i que l'acumulen a la part posterior del cos.

Amb la industrialització també s'observa la inclusió del fil de botiga i del cotó, en qualitats diverses i la presència de randes. Normalment de boixet o ganxet, en les més bastes, i puntes d'altres procedències (Valenciennes i Alençon) en les més fines.

C.1.d.- Els vions:

El seu nom es refereix als teixits ratllats, de colors diversos. Tenen les mateixes característiques i funcions, que les sinagües blanques, tot i que probablement es posaven sobre les que es portaven per sota de les falde en els moments de treball, o en el que no anaven mudades.

C.2 La roba exterior de la dona:

Està formada per les següents peces:

C.2.a.- Els cossets

Són peces que es portaven a l'interior de manera general, però es podien posar-se de manera total o parcial a l'exterior. Els teixits amb que es conferien podien ser molts o molts pobres, segons la classe social a la que pertanyien les dones.

De manera popular s'anomenaven “cotilles o justillos”, tenien la funció de cenyir el cos per damunt de la camisa, fent la funció dels sostenidors i de les faixes posteriors. Per complir aquesta funció tenen varetes de olivera, canya, barbes de balena i fins i tot barnilles metàl·liques a la part davantera.

C.2.b.- Els gipons

El gipó cobreix des dels múscles fins a la cintura. És una peça que duu mànigues, llargues o curtes.

Els que utilitzaven les classes populars presenten característiques semblants als cossets, en l'embarnillat. Tot i que és sempre una peça exterior.

C.2.c.- Les faldes

Són peces que cobreixen les cames de les dones, de llargària, amplària i volum molt divers. Realitzades amb teixits molt variats. Majoritàriament teixides amb filadís i només en algunes cases amb poder econòmic apareixen la seda i altres teixits rics. A partir dels anys 80 del segle XIX, comença a canviar l'estructura influenciada per la moda. Es redueix l'amplària i s'introdueix el cotó, mescles de llana, cotó i seda, els teixits jaquard i els estampats industrials. Que caracteritza la manera de vestir als finals del segle XIX i les primeries del XX.

C.3 Els complements:

Estan formats per les següents peces:

C.3.a.- El mocador de coll

El mocador de coll, que fins a les darreries del segle XVIII, és una peça d'abric o que serveix per a ocultar els escot generosos, passa a la indumentària popular com a peça d'ornament i complement, sense perdre la funció original.

S'utilitzen els cotons estampats, anomenats "*indianes*", les sedes brodades o estampades, però de manera més general els cotons blancs i prims (batistes, gasses, tuls i mussolines) que molt prompte comencen a brodar-se.

El mocador de seda assenyala la caiguda en desús dels mocadors de cotó brodats i la substitució per altres peces. El mateix sentit té la presència de les toques negres que acaben assumint el paper en l'ornamentació dels muscles de les dones.

C.3.b.- El davantal

Comença sent una peça de protecció en el treball i també pròpia del món infantil, per tal de protegir la roba. És a la meitat del segle XVIII, quan comença a ser una peça d'adornament i, per tant, canvia els teixit, comença a brodar-se. A les darreries d'aquell segle i la primera meitat del segle XIX, s'utilitza com a peça de mudar i, després, recobra el seu paper de peça de feina i, a tot estirar, com a adornament semi mudat i propi d'algunes professions, com ara les dides, passejadores i criades.

C.3.c.- Les calces

Les calces, o "*mitges calces*", cobreixen des dels peus al genoll i s'allarguen fins a la meitat de les cuixes en èpoques recents. Estan teixides a mà, amb fibres de lli, cotó, llana o seda. Es poden teixir llises, sense calats o amb calats formant dibuixos. També poden ser brodades.

Als finals del segle XIX s'imposen les calces negres o de colors foscos.

C.3.d.- Les mantellines:

Són peces per a cobrir-se el cap, els muscles i l'esquena. La utilització és pròpia en la indumentària tradicional, de les classes populars des de molt antic, i només en el segle XVIII, deixen de portar-se per dins de les cases, amb una certa relaxació dels costums.

L'ús que en va quedar d'aquestes peces, va ser el religiós i el del dol. Les dones es cobrien per a anar a l'església, fins la reforma del concili Vaticà II, als passats anys 60 del segle XX. I portaven els anomenats "velets" negres, durant algun temps després de la mort d'un familiar.

Les formes més comunes són:

-El "mantó", normalment negre, propi de les cerimònies i que cobria gran part del cos.

-La "mitja lluna", mantellina que sol ser blanca, a les primeries del segle XIX, i negra a partir de la segona meitat del segle.

-El dengue que pot ser blanca o negra.

-Les "tovalles", peces rectangulars que poden estar brodades.

-El "tern" format per una peça rectangular acabada en formes arrodonides.

-La mantellina "de casc" només consta de la part central i d'un ampli volant al voltant i sol ser de blonda

C.3.e- Les faldriqueres :

Són unes butxaques soltes que portaven baix la falda i que anaven nugades a la cintura servint per a dur els diners, es duïen damunt de la sinagua o el vió, coincidint baix l'obertura lateral de les faldes de manera que es facilitava l'accés a elles.

C.3.f.- Els manegots :

És com una mitja mànega que cobreix part del braç i tot l'avantbraç fins a la m. Trobem varius tipus que serveixen per a diferents funcions: ornament del vestit, element d'abric quan feia fred i per últim els utilitzats per protegir-se de la brutor durant les feines domèstiques.

C.3.g.- El pentinat

Sembla que les dones en aquesta època conservaven una llargada considerable en els cabells anaven, sempre arreplegats en una trena o topo. Pera la seua elaboració el topo tenia com element indispensable una gran agulla enfundada sobre la qual es teixia el pentinat. Aquest topo és gran i pla i s'acobla totalment al bescoll.

C.3.h.- El calçat

El calçat de cada dia era l'espardenya en tots els seus models. La de cànem de careta era la més utilitzada i la de ramalet confeccionada tota amb espart. Eren les usuals durant els dies feiners i per als dies de festa s'empraven més les de color negre. En les zones més interiors trobem el soc on el peu devia anar més protegit contra el fred o la neu. Eren utilitzats tant per l'home com per la dona. Eren d'una grandària desmesurada per dur mitjons, calces o peücs de molta grossària.

C.3.i.- Les joies

Quan una jove anava a casar-se era costum que el promès li regalara l'anomenat "or de la núvia", que podia ser de diferents qualitats segons les possibilitats econòmiques de la família.

La majoria de vegades era de llautó, de plata amb un bany d'or de baixa qualitat i més escassament d'or, únicament emprat per les famílies molt benestants.

La pedreria canviava segons la qualitat del metall base i es utilitzaven pedres de diferents colors, margades, perles o topazis. A l'època que ens ocupa existia una gran indústria joiera i els tallers produïen autèntiques filigranes.

El conjunt de joies utilitzades per les dones eren:

-Ganxos i agulles de cap

-Arracades

-Agulla de pit

-Placa o joia

-Anell

-Collar

-Manilla o polsera

-Reliquiaris

-Creus de pit

-Guardapèls

-Pinta

D) LA ROBA MASCULINA

En la indumentària popular podríem destacar dos èpoques, una que arriba quasi al final del segle XIX, que és la que ens ocupa, i primer terç del segle XX.

La indumentària tradicional de l'home va evolucionar durant el segle XIX però sense grans canvis. A finals d'este segle i principis del segle XX se imposaren altres tipus de indumentària, donat els canvis en la societat, abans més fonamentada en la pagesia i en aquells moments més industrialitzada. La nova economia farà que es consoliden classes socials com la burgesia i se'n crearan de noves com és l'obrer, el treballador de les fàbriques. Tots estos canvis faran que la indumentària que se relaciona a continuació d'este apartat, vaja canviant sobretot a finals del segle XIX i principis del XX. En esta època les bruses i la gorra eren la indumentària mes portada per els obrers, i era el vestit sastre i barret el mes portat per empresaris, comerciants, càrrecs públics i altres, com a mostra de distinció i poder econòmic.

D.1La roba interior

D.1.a.- La camisa

Cobreix el cos des dels muscles fins els genolls. Van obertes per davant fins a la cintura i les més antigues s'arpleguen frunzides al coll.

Les camises populars o de treball, eren fetes de llenç i mànegues de fil de botiga o cotó. Mes tard apareix el coll de tireta, la camisa es fa mes curta i s'obri de dalt a baix a finals del segle XIX.

D.1.b.- Els calçotets

Es duien sota el calçó cobrint des de la cintura a genolls, lloc on es lligaven amb betes. Solen estar fets de llenç, llana o cotó, segons els temps, el cotó es va introduir al llarg del segle XIX.

Normalment els calçotets eren blancs però amb l'extensió dels teixits industrials de cotó en trobem d'algunes teles ratllades, com va passar en les sinagües femenines.

En un principi els calçotets tenien tancament de bolquer, es a dir amb una peça que podia abaixar-se des de la cintura, però, la influència del tancament de bragueta dels pantalons va fer que en els calçotets anara imposant-se el mateix tancament de bragueta.

D.1.c.- Les calces:

Cobreixen des dels peus fins al genoll. Normalment estaven teixides a mà i amb fibres de lli, cotó, llana o seda, segons l'ocasió i el poder adquisitiu, les podem trobar llises o amb dibuixos normalment calats, en principi el lloc habitual del calat era al lateral de la cama, les calces treballades amb calat a tota la calça semblen mes recent.

D. 2 La roba exterior

D.2.a.- Els calçons

Els calçons són la peça de roba que cobreix les cames des de la cintura al genoll, tapant l'articulació. Tant els nobles i burgesos com les classes populars utilitzaven els calçons, els primers en teixits rics, i el poble amb teles de diferents classes: llana, cotó i seda depenent de l'ús, del moment de l'any de la comarca i també de l'època, ja que el cotó s'introdueix més tard en les nostres terres.

En el vestit a la francesa, les classes altes els combinaven amb jupes i casaques, amb teles de seda en colors molt variats i sense cap mena de restriccions.

Els calçons populars solen ser de colors foscos i de teixits resistents –panes de cotó, draps, baieta, estam...- malgrat que els homes urbans i els llauradors acomodats disposaven d'algun calçó de seda, normalment de setí fosc, que feien servir per a cerimònies. Ja en el segle XVIII els calçons havien experimentat un estretament i eren prou ajustats a les cames, malgrat que el patronatge deixava una gran bossa a la part de darrere perquè hom poguera seure sense que la peça es desplaçara i originara malestar, i això afecta als calçons de totes les classes. L'obertura davantera com a bragueta va desaparèixer en el segle XVIII i no es torna a adoptar en les classes populars fins a la segona meitat del segle XIX.

D.2.b.- Els saragüells

Els saragüells cobreixen igualment les cames des de la cintura al genoll, deixant-lo descobert en part segons les èpoques. Estan compostats per dos camals units al tir per un quadre de tela semblant als aixellerons de les camises i tenen un vol entre seixanta i cent centímetres per cada camal, que es recull a la cintura amb una veta que passa per un escorredor fet amb la vora de la peça.

Els més antics solen ser un poc més curts que els de la meitat del segle XIX. També és possible que la mida siga diferent segons l'ocupació del propietari, ja que cal pensar que un cultiu com l'arròs requeria llargàries molt curtes dels saragüells, encara que de vegades s'ha confós la llargària dels saragüells amb la de la camisa.

D.2.c.- Els pantalons

Els pantalons són peces que cobreixen des de la cintura als turmells i tenen estructures diverses tant en amplària com obertura, llargària, etc. segons les èpoques. Les classes benestants comencen a adoptar l'ús dels pantalons al segon quart del segle XIX quan el vestit a l'anglesa es va generalitzant i són peces molt ajustades al cos sense bragueta que es portaven amb l'extrem dins de les botes. Les classes populars comencen a adoptar els pantalons en la segona meitat del segle XIX, malgrat que en l'àmbit rural de l'interior valencià s'han pogut veure homes vestits amb calçons dins ben entrat el segle XX.

D.2.d.- El jupetí

És una peça semi exterior que cobreix de muscles a cintura i en el segle XVIII i primeries del segle XIX ultrapassava aquesta longitud. Són oberts a la part davantera i solen tenir botons per tancar-se o amb una funció ornamental.

Sembla que la moda imperi origina l'acurtament definitiu de la peça malgrat i que les llargàries –damunt de la cintura- d'aquest estil no arriben mai a les classes populars.

Es confegeix amb teles de classes diverses, com llanes, cotons o seda, en dependència dels usos i de l'època i solen ser vistoses amb colors intensos.

Els negres solen quedar per a les cerimònies fent conjunt amb el calçó i la jupa. Els jupetins populars solen tenir solapa i coll de tira separat d'aquesta, malgrat que alguns no en tenen.

La morfologia dels colls (tira més la solapa) va canviant al llarg del segle XIX. Les solapes es fan estretes, arrodonides i s'uneixen a la tira del coll.

El colorit del segle XVIII va desapareixent tant com avança els segle XIX i els colors s'enfosqueixen. Predominen els de color negre i potser amb algun xicotet motiu floral estilitzat, quadres, etc.

D-2.e.- La jupa

La jupa és una peça masculina de vestir que cobreix de muscles a cintura, amb mànega llarga, malgrat que algunes de les que usaven els nobles sota la casaca no tenien mànegues.

Sobre les jupes, els nobles i els burgesos vestien les casaques, peça que no sembla que arribara mai a les classes populars amb aquesta llargària.

En el vestit popular la jupa ja era una peça més curta al llarg del segle XVIII i potser abans, malgrat que es va escurçar també durant la primera meitat del XIX moment en que els faldons de les jupes desapareixen fins que arriben les actuals americanes.

Els teixits més habituals són els cotons, llanes i seda normalment de colors foscos. La majoria de les que se conserven són negres, malgrat que potser es deu al seu ús per

a les cerimònies i al fet que són peces de l'època tardana, de la segona meitat del segle XIX en avant .

No obstant això el color marró sembla que és dels que més apareixen en els documents de principis del segle XIX, seguit del blau fosc.

Les solapes sofreixen una evolució semblant als jupetins: de models amb inspiració militar de solapes triangulars i rectangulars acompanyades amb coll de tira, es va passant a solapes unides al coll.

Les jupes es poden ornamentar amb brodats o retalls d'altres teles sobreposats en determinats punts com ara els colzes, l'esquena o la part davantera. Alguns d'aquest ornaments han estat considerats com a goyescs i eren els que hom exagerava en el vestir del *majos*. Les jupes solen formar conjunt amb uns calçons per a mudar i per a les cerimònies malgrat que això no es dona sempre en altres situacions.

D.3.- Els complements.

D.3.a.- El mocador de cap

El porten principalment quan fan tasques de camp. Es considera una peça d'ús únicament popular.

Son peces quadrades de tela de tipus molt variat, bàsicament cotó, tenien estampacions de colors que varien segons les èpoques, en la última època solien ser de color negre i gris amb quadros o ratlles. En el segle XX el seu us desapareix.

La peça quadrada se doblegava formant un triangle i es col·locava de forma que una punta penjara per darrere i les altres dos rodejaven el cap fins arribar a nugar-se les tres puntes entre si, la forma de col·locació varia de uns llocs a d'altres i també segons el gust de la persona.

Tan l'home com la dona quan fan tasques de camp porten, a més del mocador de cap, grans capells de palla per protegir-se del sol i de la pols, principalment en activitats com la batuda.

-Per al cap, a més del mocador, l'home podia posar-se alguna de les diferents formes de capell com:

D.3.b.- La montera

Capell cònic de drap o vellut, amb una volta caiguda a l'entorn per a cobrir el front o les orelles.

D.3.c.-El cosiol

En forma de con truncat, molt alta, amb ala estreta, rígid i de color negre. S'emprà sobre tot en cerimònies religioses com a complement de la capa. Sovint era signe de autoritat del que el portava.

D.3.e.-La rodina

D'ala ampla i copa troncocònica. Tela de feltre o vellut.

D.3.f.- El calanyés

D'ala estreta i copa troncocònica mes alta que la rodina, amb les ales voltades a l'estil andalús.

D.3.g.- La faixa

Es una tira de roba de cotó, estam o llana, també podia ser de seda. Té uns dos metres de llarg i amb la qual l'home s'aguanta els saragüells, els calçots o els pantalons, també es protegeix la zona lumbar. Acaba amb un flocall als extrems, cosits a manera de butxaqueta. Eren de colors diversos i fins i tot amb profusió de ratlles que donaven a la peça major colorit. En algunes, de color llis, apareixien diferents dibuixos.

És una peça que es va dur fins ben entrat el segle XX, però només ha perdurat el negre fins a les nostres dies.

La faixa va passar a ser utilitzada per treballar al camp, a l'obra o a la fàbrica.

D.3.i.- La capa

-Capot

A l'hivern es portava el capot per eixir al carrer. Era generalment de burell o d'altra roba gruixuda, amb mànegues, sovint amb caputxa, que es lliga a la cintura i es pot dur també per a la feina.

-Capa llarga

Es portava des del coll fins als paus, oberta per davant i sense manegues, era una peça que es gastava per a més mudar.

D.3.j.- La manta

Era la peça d'abric mes escampada. Les mantes més antigues estaven teixides a ratlles de colors o dibuixos geomètrics, duien un extrem cosit a manera de bossa (cornaló).

D.3.k.- La alforja

Com a bosses o sac, els homes duien a l'esquena les alforjes, formades per una peça llarga i doblegada per els dos extrems de tota mena de mides i teixits. Les mes vistoses estaven teixides com les mantes.

D.3.I.- El calcer

Antigament les sabates eren de forma única per als dos peus, i era costum anar-les canviant de peu per tal d'evitar que es deformaren; no fou fins a les primeres dècades del segle XIX que es generalitzà les sabates en forma per als diferents peus, els models eren segons les modes, també trobem les espadnyes, que vestien majoritàriament la gent de condició més humil.

D.3.II.- Les espadnyes

Fins a molt avançat el segle XX, l'espadnyia és el calçat de les classes populars. Tenien sola d'espart, la puntera i taló del mateix material o un altre, servien per a ajustar el taló i la punta del peu, recolzats en la sola per mitja de cintes encreuades sobre l'empenya.

Els avantpassats que eren llauradors se les feien ells aprofitant les dies de pluja en que no podien anar al camp. En la actualitat encara s'utilitzen tant per als vestits tradicionals com per treballar al camp.

D.3.m.- Les joies

Respecte als homes les joies no eren tan abundants com a la indumentària femenina, normalment no es tractava de peces de valor, sinó d'objectes ornamentals, entre ells podem trobar:

- **Les mançanetes**

Eren un tipus de botó que, a més a més de tindre una utilitat, eren objectes ornamentals que es posaven a les jupes, jupetins, o calçots a la part davantera, mànigues, camals i altres llocs. Eren de plata o plata i coure.

- **El fermall**

Es una joia que s'enganxa amb objectiu essencialment estètic sobre les peces de vestir, encara que si servien per aproximar les puntes del coll de la camisa.

En general està format per dues parts, la part decorativa que es col·loca cap al front i la fixació oculta darrere.

L'avantpassat del fermall es la fíbula, les primeres descobertes daten de l'edat de bronze.

- **La cibella**

Amb gravats i decorada amb pedres o espillets, se situarà a nivell de subjecció del calço a la cama, o damunt de l'empenya a la part superior de la sabata de mudar.

CONCLUSIONS

Mitjançant el present treball ens hem apropat a una societat i una època no tan llunyana, en la que van viure els nostres avantpassats propers (avis i besavis). Hem intentat conèixer la seua manera de viure i treballar, les seues costums i formes de vestir i divertir-se. La gran majoria de ciutadans eren llauradors pobres que poc a poc van canviar els camps per les fàbriques amb unes condicions laborals esgotadores i injustes i que van haver de treballar amb gran esforç per sobreviure, però que no deixaven de mudar-se i empolainar-se per anar a la plaça del poble per ballar i divertir-se.

Al repassar els diferents estudis i materials consultats hem valorat les evolucions industrials i de comunicacions de l'època i el canvis i avantatges que van suposar per aquella societat.

Un dels aspectes més interessants del treball ha estat descobrir com a través de la indumentària i les costums podem captar la visió d'aquell món que van conformar els nostres besavis, avis i pares. Perquè la indumentària, a més de servir per protegir el propi cos, ens parla de diferències i canvis socials, del procés d'industrialització, de la influència religiosa i moral, de la transmissió patrimonial, zona geogràfica i tantes altres coses.

En aquesta època les formes de vestir canviaven molt poc perquè les modes tardaven en arribar i només incidien en les classes benestants. La vestimenta s'elaborava a casa i es feia servir d'uns per als altres en la mateixa família, apedaçant-la i sorgint-la. Tot això prova que la majoria de famílies eren de classe social humil. Tanmateix nosaltres, si en fem memòria, encara recordem a les nostres iaies apedaçant sorgint i remenant les peces de roba familiars.

La industrialització de principis de segle XX va suposar una revolució i un canvi en la vida d'aquelles generacions, modificant les maneres de viure, divertir-se i abillar-se, quedant perfectament definides les classes socials per les formes de vestir i les teles emprades.

Encara conservem en la memòria fotos, records i anècdotes dels nostres avis i besavis que ens han arribat per boca de la família i des d'aquí voldríem reconèixer el treball i l'esforç que, com a societat, van fer per procurar, amb condicions molt difícils, una millor vida als seus hereus que avui som nosaltres. Que servisca aquest treball com agraïment a esta societat, perquè som el que som, en gran part, gràcies a ella.

BIBLIOGRAFIA DEL TREBALL

- Llibre del Museu Etnològic de Vila-real
- LA INDUMENTÀRIA TRADICIONAL A LES COMARQUES DEL NORD DEL PAÍS VALENCIÀ
- LES OBSERVACIONS DE CABANILLES
- https://www.uv.es/dep235/PUBLICACIONES_IV/PDF47.pdf (consultat el 10 de novembre de 2017). Article: "LA INDUMENTÀRIA: INDICADOR ECONÒMIC I SOCIOCULTURAL. TORRENT. SEGLE XVIII
- https://vilapedia.wikis.cc/wiki/La_producci%C3%B3_de_seda (consultat el 11 de novembre de 2017)
- https://vilapedia.wikis.cc/wiki/Els_espardenyers (consultat el 11 de novembre de 2017)
- https://vilapedia.wikis.cc/wiki/La_indument%C3%A0ria_tradicional (consultat el 20 d'octubre de 2017)
- https://es.wikipedia.org/wiki/Categor%C3%ADa:Trajes_tradicionales
- <http://www.museuvalenciaetnologia.es/es/content/museos-locales>
- <http://eeme.camarascv.org/attachments/article/83/Historia%20breve%20de%20a%20industria%20valenciana.pdf> (consultat el 15 de novembre de 2017)
- Indumentària Infantil. Octubre 2004.
Follet de l'exposició de la Casa Abadia (Vilanova d'Alcolea)
Exposició organitzada en Vilanova d'Alcolea per :
 - o Associació Cultural "Foc i Tropell"
 - o Grup de Ball "La Murà"
 - o Grup de Danses "El Peiró"